

УДК 902.034

БІЙ БІЛЯ УРОЧИЩА КРИВА ЛУКА ТА ГІДРОАРХЕОЛОГІЧНА РОЗВІДКА НА СІВЕРСЬКОМУ ДОНЦІ

Додонов Р.О.

доктор філософських наук,
професор Донецького національного
технічного університету

Стаття присвячена історичній реконструкції одного з епізодів козацького повстання Кондратія Булавина 1707-1709 року, а саме – бою біля урочища Крива Лука, де загинув отаман Степан Драний. Описуються результати підводної розвідки на Сіверському Донці у пошуках затонулих козацьких човнів.

Ключові слова: Сіверський Донець, Крива Лука, донські козаки, козацькі човни, Петро 1, Кондратій Булавін, Степан Драний.

1. Постановка проблеми

У березні 2008 року я познайомився з о. Олександром (О.В. Панасенко) – священиком з міста Сіверська Артемівського району Донецької області. Великий ентузіаст і любитель історії, археології і краєзнавства, він розповів про знахідку місцевими мешканцями на дні Сіверського Донця козачих човнів початку XVIII століття, що залишилися після розгрому петровськими військами одного із повстанських загонів Кондратія Булавина біля урочища Крива Лука [Див.: 1, с.102-104].

На той час запорізькою експедицією підводних археологічних робіт (ЕПАР) вже була піднята на Старому Дніпрі „чайка” (у 1999 р.) і бригантина (у 2004 році). Паралельно з консервацією відбувалося детальне вивчення устрою та конструкцій цих судів. В процесі дослідження археологи накопичили чимало інформації про особливості вітчизняного кораблебудування періоду російсько-турецької війни 1735-1739 років. Зрозуміло, цю інформацію б було цікаво співвіднести з відомостями про судна, що хронологічно примикають до цього періоду.

Крім того, від обіцяної знахідки ми очікували отримати відомості, які б дозволили порівняти один з одним козацькі човни запорізьких (з Хортиці) та донських (з Сіверська) козаків, виявити загальне і особливе, схожості і відмінності тощо.

Загалом, отримана від о. Олександра інформація заслуговувала на її перевірку безпосередньо на місцевості і, відповідно, організацію підводної археологічної розвідки на Сіверському Донці.

2. Бібліографічний пошук

Прийняття остаточного рішення про відрядження передувало попередній бібліографічний пошук. Власно кажучи, він розпочався безпосередньо під час моєї розмови про можливість поїздки до Сіверська із завідувачем відділу археології національного заповідника „Хортиця” Д.Р. Кобалією. Ми чергували на експедиційній плавбазі на Старому Дніпрі. Завдяки якомусь майже містичному збігу, серед декількох книг у каюті плавкрану випадково опинився 3-й том „Історії запорізьких козаків” Д.І. Яворницького. У тринадцятій главі Дмитро Іванович описує події напередодні Полтавської битви, детально зупиняючись на повстанні Кондратія Булавіна та участі у ньому запорожців. Між іншим, згадувалася сутичка біля Кривої Луки (тут і далі – мовою оригіналу): *„Июля 1 числа атаман Драный был настигнут полковником Кропотовым, посланным от князя Долгорукого, и бригадиром Шидловским недалеко от речки Тора у Кривой Луки и убит на месте. Запорожцы, бывшие с Драным, успели, однако спастись и засесть в Бахмутском городке. Но тут на них ударил бригадир Шидловский и стеснил со всех сторон. Терпя большое стеснение от осады, запорожцы выказали Шидловскому готовность сложить перед ним свое оружие; но Шидловский зажег город и истребил в нем всех до единого запорожцев: „Они сдавались намъ, еднать въ томъ часъ намъ не донесено, и они воспріяли по начинанію своему; въ томъ грѣхъ нашъ”* [2].

Можливо, негайне підкріплення усного повідомлення сучасних мешканців Сіверська письмовим джерелом відомого авторитету історичної науки, не в останню чергу сприяло прийняттю рішення про необхідність розвідки. Але природньо також, що це було лише початком пошуку.

Декілька днів у бібліотеках та в Internetі дозволили сформувати „джерельну базу”. Виявилось, що про булавінське повстання 1707-1709 років у дореволюційній російській історіографії писали М. Костомаров, С. Соловйов, В. Ключевський, Б. Чичерін, а в радянські часи - В. Лебедев, О. Под’япольська, В. Броневський, А. Агєєв, Ю. Соколов, В. Буганов, А. Пронштейн. Якщо перші автори характеризували події не інакше як „бунт”, то радянські історики проголосили їх „третьою селянською війною”, маючи на увазі селянські війни І. Болотнікова та С. Разіна. Акцентуючи увагу на класовому характері повстання, вони ретельно аналізували загальні історичні умови, причини, соціальну базу, хронологію, уроки подій 1707-09 років.

Так, зокрема, у фундаментальному дослідженні В.І. Лебедева „Булавінське повстання (1707—1708)” в якості причин соціального вибуху вказуються: погіршення життя народу, масове зубожіння, втечу кріпаків на вільні землі як розповсюджену форму класової боротьби, наступ на козацькі привілеї, зловживання місцевої влади, зростання активних проявів класової боротьби, бунти в Астрахані і Башкирії тощо. „Будівництво флоту, - пише він, - міст,

каналів (наприклад, Вишневолоцького), промислових підприємств проводили не тільки за кошти трудових людей, але й їх же руками. Після виходу до берегів Азовського моря Петро I почав створювати великий флот. Тисячі робочих людей посилалися для заготівки лісових матеріалів, будівництва судів. Для чорної роботи бралися люди переважно з повітів Воронежського краю, а фахівці (теслярі, трепальщики для обробки прядива, прядильники для виготовлення канатів) з Калуги, Тули, Казані, Коломни, Вологди та інш. З 1698 по 1701 р. на Воронежських верфях працювало до 15 тис. робочих людей, присланих з різних повітів. Незвичний клімат, епідемії зводили тисячами в могилу прибулих працівників. Про число робочих людей на будівництві Азова, Таганрога і Троїцького можна судити по наступним цифрам. У 1701 р. на будівництво Таганрозької гавані було відряджено 7 569 робочих і ремісничих людей. У 1704-1707 рр. до Азова і Троїцького будівництва посилали від 26 до 37 тисяч робочих людей щорічно. Ще більше відправляли робочих людей на будівництво Петербургу. Так, у 1704 р. туди послали 40 тис. осіб” [3]. Реформи Петра I в умовах Північної війни, дійсно, тягарем поклалися на мешканців російських окраїнних земель.

У сучасній історіографії ознаки „революційної ситуації” та окремі прояви класової боротьби хоч і не заперечуються, але й не абсолютизуються. Поряд із названими вище причинами повстання Булавина називають також прагнення донських козаків зберегти власні привілеї. А Сергій Корольов розглядає ті події через призму „конфлікту колонізацій”, коли централізована урядова експансія Московського царства наштовхнулася на активну зустрічну колонізацію з боку козацтва. Всього за 20 років на Дону та його притоках – річках Сіверський Донець, Хопер, Бузулук, Медведиця кількість козацьких містечок збільшилася з 48 до 125. Отже, козацька колонізація була альтернативним типом стратифікації простору і тому являла собою загрозу для монопольної влади центру [4].

Приводом для повстання стало прибуття на Дон загону князя Ю.В. Долгорукого з місією повернення втікачів. Начебто нагадуючи цареві про те, що „с Дона выдачи нет”, в ніч з 8 на 9 жовтня 1707 року 200 козаків на чолі з Кондратієм Булавіним знищили партію карателів: 16 офіцерів разом із князем. Простих солдатів обеззброїли та відпустили.

Луганська дослідниця Т.В. Вихрова висуває гіпотезу, що вбивство Ю.Долгорукого козаками Булавина було не стихійним вибухом народного невдоволення, а спланованою і чітко виконаною „спецоперацією”. Авторка документально підтверджує тезу про те, що „загін Ю. Долгорукого був знищений за вказівкою Черкаської старшини, яка хотіла розправитися з супротивником руками Булавина, а потім знищити його самого, щоб довести тим свою лояльність уряду і, у будь-якому випадку, відтягнути вирішення питання про втікачів” [5].

Вона наводить свідчення козака Лукіана Карташа, який стверджував, що у козацькі містечки отамани надсилали листи, в яких „накликали вольницю” вбити князя, а також попереджали втікачів про загрозу арешту та пропонували

„пришлым казакам от усмотрения князя Ю. Долгорукого из городков выходит и хорониться по лукам”. У свідченнях фігурує навіть сам військовий отаман Лукіан Максимов. Зі слів козаків Кундрючого містечка, сказаних „при всей станице”, тобто таких слів, що дорівнювалися клятві, „...при них де тот Кондрашко съехался с ним Лукьяном, и он вор Кондрашко ему Лукьяну говорил: для чего де ты атаман за ним Кондрашкою в поход ходишь, ты де велел убить князя Юрья Долгорукова и посылал сам”. Навіть британський посол Ч.Вітворт у своєму листі 5 травня 1708 року повідомляв, що Лукіан Максимов „письмами подстрекал к бунту и умерщвлению Долгорукова, обещая поддержать бунтовщиков всеми силами” [6, с.36-37, 162-163].

Таким чином, Кондратія Булавина „підставили”: спочатку він отримав від військового отамана Л. Максимова наказ знищити московитів, коли ж виникла реальна загроза покарання, то з виконавця зробили цапа-відбивайло. Донська старшина проголосила, що той діяв за власною ініціативою і навіть нацькували на нього калмиків. На річці Айдар загін Булавина був розбитий спільним козацько-калмицьким військом, а сам Кондратій, добре усвідомлюючи, що з у живих його не залишить насамперед донська верхівка, втікає до Запоріжжя.

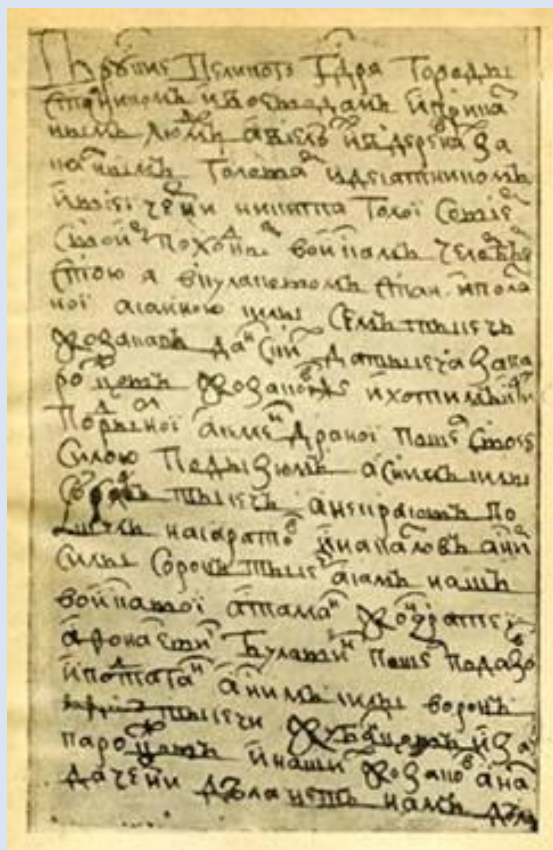

Фото 1. „Прелестное письмо”
булавінського отамана М.Голого [3].

„Прибыв в Запорожье, – читаємо у Яворницького, – Булавин сперва остановился в урочище Кленкове на речке Калмиусе; из Кленкова переехал в Сичь, объявился там кошевому атаману, показал „прелестныя письма” к

запорожському войску от всего донского войска, объявил, будто войско донское отложилось от государя и стал приглашать запорожцев идти на Русь бить бояр, дворян, прибылыщиков и подъячих. Три раза по этому поводу собиралась рада в Сичи, и всякий раз „молодята” требовали от войсковой старшины похода на Украину с целью бить панов и арендарей, но всякий раз их удерживали „старики”, представлявшие два возражения против похода на города: первое – теплая зима и не совсем замерзшие воды рек, второе – пребывание в Москве запорожских козаков, которые отправлены были туда за жалованьем и чрез бунт сичевиков могли потерять там свои головы” [2].

Тобто, на Запоріжжі, так само, як і на Дону, Булавина підтримали переважно козацькі низи, в той час як заможні козаки намагалися мінімізувати конфлікт. Це було мудро з боку козацької еліти: вирішувати конфліктні питання збройним шляхом, а потім відхрещуватися від змови, мовляв, це не ми, це – інші козаки, нам не підвладні.

Але у випадку з Булавиним це не пройшло – не та була постать. Він вже мав конфлікти із урядом, коли 1705 року захопив сольові промисли на Бахмуті та затримав царського чиновника О. Горчакова. Булавін не був простим виконавцем наказу військового керівництва. „Ймовірніше за все, – пише Т.В. Вихрова, – вказівка з Черкаська знищити загін Юрія Долгорукого відповідав намірам самого Булавина. По-перше, у нього були досить вагомі особисті причини побоюватися Долгорукого, який повинен був, окрім іншого, розслідувати інцидент з Горчаковим... По-друге, вже після подій під Закотним, коли Булавін зрозумів, що військове керівництво зрадило його, він не сховався на Запорізькій Січі, рятуючи власне життя, а зібрав прихильників, очолив повстання козаків” [5].

9 квітня 1708 в бою на річці Лиськоватка К. Булавін розбив військо Лукіана Максимова. 1 травня відбулося повстання в Черкаську: місто майже без бою перейшло в руки Булавина, отаман Максимов і п'ять старшин були страчені, їх майно і церковну казну розподілено між повстанцями, встановлені знижені ціни на хліб. 9 травня Булавін був обраний військовим отаманом донських козаків. Після цього Булавін намагається примиритися з Москвою. Він надсилає листи – 12 травня у Посольський приказ, 16 травня – В. Долгорукому (брату загиблого князя) та Ф. Шидловському – у яких вказує, що Ю. Долгорукий був вбитий „с общего... войскового совету, потому что он князь поступал у розыску (не) против его великого государя указу”; Л. Максимов і старшини страчені „за многие неправды”; і проголошує свою мету: „чтоб у нас в Войску Донском было по-прежнему, как было при отцах и дедах наших”. Якщо Петро I виконає ці вимоги, донські козаки присягають „служить великому государю по прежнему”, якщо ні – то підуть з Дону на іншу річку [6, с. 422-456].

Зрозумівши, що уряд не йде на компроміс, Булавін починає планувати похід на Москву, для чого прагне заручитися допомогою запорізьких і кубанських козаків, розкольників, Ногайської Орди. На Волгу направив загоони отаманів І. Некрасова, І. Павлова, Л. Хохлача. 12-13 травня 1708 р. вони узяли

Дмитрієвськ, 26 травня обложили Саратов, але оволодіти ним не змогли і рушили на Царицин, який захопили 7 червня.

„В конце того же мая месяца Кондратий Булавин прибыл в город Бахмут и оттуда послал в Сичь универсал, в котором призывал всех запорожцев идти под слободу Ямполь, чтобы дать отпор князю Василию Владимировичу Долгорукому, назначенному вместо убитого Юрия Владимировича Долгорукого и пришедшему на юг истреблять всех вообще козаков. Запорожцы, получив этот универсал, стали переходить к Булавину отдельными, в числе нескольких сотен человек, партиями. Так, мая 30 числа перешла к нему с кумачевыми знаменами одна партия в 300 человек; июня 9 числа перешла другая партия в 500 человек, всех же набралось около 1200 человек” [2].

Майже всі історики одностайно вважають помилкою повстанців розпорошення їх сил. Замість того, щоб сконцентрувати їх у місці головного удару, Кондратий Булавін, поділив своє військо на два загони по п'ять тисяч козаків. Перший загін вирушив під Азов на чолі із самим Булавіним, проте місто захопити так і не вдалося. Другій загін під командуванням отаманів М. Голого, С. Драного, С. Безпалого, до якого приєдналися 1 500 запорожців, висунувся на Сіверський Донець та Слобідську Україну. В ніч на 8 червня 1708 року їм вдалося розгромити Сумський полк. Вони взяли в облогу містечко Тор (нині – Слов'янськ Донецької області), але підкріплення, що підійшло на чолі з В.В. Долгоруким, розбило повстанців. 30 червня та 2 липня 1708 року загони Драного і Безпалого зазнали серйозні поразки під Тором і в урочищі Крива Лука. Бій на Кривий Луці, під час якого був убитий отаман Семен Драний, став поворотним пунктом у ході повстання.

Отже, роздроблення козачих сил призвело до розгрому повстання. Верхівка козацтва, що тимчасово прилучилася до повстання, відійшла від нього після узяття Черкаська і організувала змову. 7 липня 1708 р. у Черкаську заколотники розправилися з Булавіним (за іншими джерелами – отаман покінчив собою). Надалі дії проти царських військ продовжували лише окремі загони голоти, керовані М. Голим, І. Некрасовим, С. Безпалим, І. Павловим. Залишки повсталих діяли на середній і нижній Волзі до початку 1709 р.

Для придушення повстання була створена ціла армія. В Internetі опубліковані декілька цікавих архівних документів, зокрема, звіт архіваріуса Івана Михайлова, в якому наводяться цифри про кількість урядових військ. *„В 708-м и 709-м годах в донских в дву походах и после тех походов на Воронеж и в ыных разных местех на станциях под командою лейб-гвардии господина подполковника князя Василья Володимеровича Долгорукова было ратных людей:*

Царедворцов 1564

Городовых 713

Афицеров разных чинов 13

Подьячих 14

Людей боярских 184

Итого вышеписанных чинов 2488 1 человек

Драгунских полков драгун 6104

Черкаских полков разных бригад 4499

*Азовских да Троицких конной службы казаков и новокрещеных калмыков
195 человек*

*Всего с москвичи и з городовыми иных чинов, которые писаны выше сего,
конных с плавною 15 176 человек*

Пехотных салдацких и стрелецких полков 6742 человека

*Да у него ж в полку явился касимовец князь Сементенебеков, а с ним
касимовских салдат и татар 448 человек*

Итого пехотных с касимовскими 7190 человек

Всего конных и пеших с плавною 22 366 человек

*Да у него ж, лейб-гвардии господина подполковника князя Долгорукова,
велено быть под командою ратным людем московских чинов и городовым
конным и пехотным полкам, которые были в полку боярина и воеводы князя
Петра Ивановича Хованского с товарищи, бригадиру Афанасью Дмитриеву
сыну Мамонову, протчим полковником со всеми ратными людьми по росписи
каковы присланы под грамотою.*

Конных Московских чинов людей 40 человек

Казанской губернии Болтина полку 1169 человек

Итого 1209 человек

Пехотных полковБригады Дмитрея Мамонова 1124 человека

Титова 1045 человек

Мещерскова 2 816 человек

Юрова полку Урна 1029 человек

Да с Москвы прислано рекрут Никитина полку Анненкова 711 человек

Итого в пехотных в 5 полках 4725 3 человек

Всего конных и пеших 5934 человека

*Да после отъезду господина князя Хованского ратным людем велено быть
в розных местех на станциях:*

Казанской губернии

*Дворян, иноземцов, новокрещеных мурз и даточных людей, которые взяты
на время 1817 человек*

Салдат 2700 человек

*Всего конных и пеших полков роставлено по розным станциям 4517
человек*

*Итого после отъезду господина князя Хованского вышепомянутых чинов
ратных людей конных и пеших 10451 человек*

В том числе порознь конных 3026 человек

Пеших 7425 человек

*Всего у него лейб-гвардии господина подполковника князяДолгорукова было
под командою вышеписанных чиновратных людей с низовыми полками конных с
плавною 18 202 человек*

Пехотных 14 615 человек

Итого конных и пеших с плавною 32 817 человек

Опричь Преображенского баталиона и Дедютова и Гулцова салдацких полков, ис которых ведомости не прислано, и опричь подвотчиков.

Донских станиц

Атаман 1

Подполковников 7

Есаулов 5

Знаменщиков и бунчюшников 5

Рядовых 507

Итого 525 человек

С Хопра пехотной

Атаман 1

Полковников 3

Есаулов 4

Знаменщиков и бунчюшников 3

Войсковой дьячек 1

Рядовых 490 4

Итого 502

Всего 1027

Итого у него лейб-гвардии маеора под командою было ратных людей с вышеписанными, опричь Преображенского баталиона и Дедютова и Билсова полков 33 844 человека” [7].

Інший документ – записка князя В.В. Долгорукого про дії каральної армії від 19 вересня 1724 року. З неї ми дізнаємось, як князь Долгорукий „помстився за брата”: *„Баталия была з булавинцами под Решетовым, на которой побито и перевешено около пятнатцати тысячь человек; в другом месте под Тором з Драным было восемь тысячь воровских казаков, разве малае число ушли, а то все побиты. В Есаулове сидело три тысячи человек и штурмом взяты и все перевешаны, только из помянутых пятьдесят человек за малалетством свобожены. В Донецком сидело две тысячи человек, такоже штурмом взяты и многое число побиты, а достальные все перевешаны. Из под Воронежа послана была партия и взята казаков двести человек, и на Воронеже все поменуемые повешены. В Черкаском повешено около круга донского и противу станишних изб около двухсот человек. Також и многия партии были посланы и множество в партиях посечено. И города, котория бунтовали против его величества, по Айдару многия выжжены и по другим рекам выжжены также, об чем заподлинна писать не упомяну, сколько числом людей и городов. Сентябрь 19 день” [8].*

Популярний російський письменник О.Б. Широкоград присвятив К. Булавину нарис „Правда Кондрата і завіт Гната”, в якому зазначає: „На Дон були стягнуті великі сили карателів. І ось тут починаються недомовки дореволюційних і радянських істориків. Страти ватажків і навіть рядових бунтарів були звичайним явищем для XVIII століття. Але в 1708 році Петро наказав карати смертю не лише повстанців, але і знищувати десятки козацьких містечок разом із населенням. Солдати вбивали жінок і дітей (частіше за все

топили в Доні) і спалювали всі будівлі. Тільки загін Василя Долгорукого знищив 23,5 тис. козаків чоловічої статі, дружин і дітей не рахували. До речі, ця цифра – 23 з половиною тисячі убитих – міститься в документі, підготовленому за наказом князя начальником його похідної канцелярії Любимом Судейкиним у 1718 році. Тоді Василь Долгоруков виявився причасним до „справи” царевича Олексія і намагався виправдовуватися, посилаючись на колишні „заслуги” перед Петром. При цьому сам князь затверджував, що число винищених куди значніше” [9].

„Цей периферійний бунт, – пише С. Корольов, – влада здолала так само, як долала подібні соціальні сплески багато разів до і після цього – шляхом тотальної дестратифікації наявного соціального простору, перетворивши його в простір мертвий. Звертає на себе увагу гранична жорстокість способів придушення цього повстання, послідовне знищення слідів і результатів стихійної колонізації (в центр доносять про те, що послані на придушення бунту війська спалили одне козацьке містечко, зруйнували інше і т.п.)” [4].

Таким чином, булавінське повстання було жорстоко придушено: багато донських станиць були знищені, частина земель, перш за все, на Сіверському Донцю, була відторгнута у Війська Донського, втікачі повернені власникам. Дон втратив незалежність.

Ось така вимальовувалася загальна картина, на фоні якої повідомлення про знахідку козацьких човнів того періоду виглядала досить правдоподібною. Ми почали готуватися до розвідки.

3. Організація і проведення підводної археологічної розвідки

Влітку 2008 році громадська організація „Інститут підводних досліджень” (ІПД) була, так би мовити, на підйомі. У травні-червні хортицькі підводні археологи працювали над проектом „Запорозький дуб”, досліджуючи корабельні комплекси у Старому Дніпрі. Проект був оголошений під патронатом Президента України, але в реальності всі роботи доводилося проводити самотужки. В організаційному плані це призвело не лише до браку коштів, але й до чисельних організаційних збоїв. Тому, коли наприкінці червня господарі орендованого плавкрану черговий раз затребували своє майно і в роботі експедиції настала вимушена пауза, ми вирішили скористатися нею для рекогносцировки на Сіверський Донець.

Справа дещо ускладнювалася тим, що від Хортиці до Кривої Луки необхідно було подолати відстань понад 350 кілометрів (від Запоріжжя до Донецька – 225 км, від Донецька до Сіверська – ще 125 км). На місце розвідки потрібно було доправити підводне спорядження, включаючи достатній запас балонів, оскільки заряджати їх повітрям в польових умовах не передбачалось.

У підводній археологічній розвідці взяли участь В. Нефьодов, Д. Кобалія, Р. Додонов, А. Денісенко, Д. Гришко.

Фото 2. Зліва-направо: Д. Гришко, Д. Кобалія, о. Олександр на місце знахідки козацьких човнів

В якості транспортних засобів використали два авто ГАЗ „Волга” – власність членів експедиції. Із паливом дещо допоміг Національний заповідник „Хортиця”, директором якого став голова ІПД М.А. Остапенко. Гідрокостюми, скуби, балони, вантажні пояси, ножі, ліхтарі та інше спорядження належало, переважно, особисто археологам.

Ввечері 25 червня 2008 року експедиційна колона вирушила до Донецька. Тут ми переночували і наступного дня в Донецькому національному університеті зустріли священника Олександра. Він показував подальший шлях на північ Донецької області через Костянтинівку-Артемівськ. О 15 годині дісталися м. Сіверська. Звідтіля вирушили на Сіверський Донець, зупинившись на базі відпочинку біля селища Дронівка. Тут о. Олександр на місці розповів про знахідку човнів, вказав на острів, поряд з яким повинні були знаходитися старовинні човни. Його інформацію в цілому підтвердив господар бази відпочинку.

Залишалось перевірити під водою правдивість сказаного. Завдання не показалося нам важким. Ми поділилися на пари, одягли спорядження і спустилися до води. Але перші ж кроки в прямому сенсі слова виявили неочікувані ускладнення. По-перше, беріг складався із напіврідкого мула, в який ноги провалювалися по коліно і вище. Намагаючись не загубити ножі, ми дісталися до води лише після того, як остаточно замазюкалися.

По-друге, глибини у цьому місці не перевищували півтора метри. Тобто огляд можна було зробити навіть без аквалангів. Ми ж у „повному озброєнні”, із вантажними поясами, з ластами у руках та масками на шиях, пішки перейшли до острова, де почали шукати „затонулі кораблі”.

Теоретично залишалася ще надія на те, що човни глибоко занурені у ґрунт, але абсурдність того, що відбувається, відчувалися з самого початку. Лівий

схил острова виявився буквально завалений впалими деревами. Я особисто оглянув берег, інколи пірнаючи, інколи підіймаючись з води, але й натяку на оброблену людською рукою деревину не помітив. Поряд зі мною працював Дмитро Гришко, але, судячи по його реплікам, він також нічого не знайшов.

Трохи більше пощастило В. Нефьодову, який оглядав протилежний берег річки напроти острова. Він дійсно виявив залишки якогось човна, проте наявність алюмінієвої обшивки не дозволило датувати його XVIII століттям. Принаймні, його знахідка хоч якимсь чином могла пояснити розповіді місцевих мешканців.

По-третє, з чим ми зіткнулися у Сіверському Донці, – це сильна течія. Коли ми переконалися з марністю пошуків козацьких човнів, то вирішили просто оглянути дно, тим більше, що у деяких вирах глибина доходила до трьох метрів.

Фото 3. Безим'яний острів на Сіверському Донці, біля якого шукали козацькі човни

При першому ж зануренні мене здивувала кількість природного кременю на дні. На Дніпрі ми звикли мати справу лише із виробами з цього каменю; кремій завозився з Криму, Карпат, Донбасу. Тут же все дно виявилось покритим кременевою галькою. Деякі зразки були розміром з кулак і більше. Але детально все оглянути не давала течія, яка тягнула за собою. Спочатку ми з Дмитром намагалися якось організовано їй протистояти, проте досить швидко ми розійшлися і продовжували підводний шлях поодиночі.

Зважаючи на малу глибину, повітря в балонах майже не витрачалось, тому підводний шлях міг завести далеко від бази. Хвилин через п'ятнадцять я почав турбуватися, щоб мене не віднесло течією. Піднявся на поверхню, підплив до правого берегу, але ще кількасот метрів вимушений був шукати зручного місця

для виходу. Врешті решт, я зібрався на крутий берег по зваленому дереву. Зворотній шлях був набагато неприємніший, ніж підводні мандри: довелося пробиратися через лісні хащі, через бурелом, павутиння, кропиву. Гідрокостюм, звичайно, запобігав від всіх цих „задовольень”, але з іншого боку, доводилося слідкувати, щоб ніде його не прорвати. Я намагався знайти стежку, яка, на мою думку, обов’язково повинна була йти десь по-над річкою, але не зміг.

Приблизно через 40 хвилин мого дуже повільного просування лісом, за які я познайомився з більшістю представників місцевої флори і фауни, включаючи різноманітних комах, гадів та гризунів, гідрокостюм нагрівся, і я знов поліз у воду. Рибалкам, що пропливали мимо на човні, здалося, що я краду рибу з їхніх сітей. Вони підплили ближче перевірити, і ми заговорили. Коли я розповів, що шукаю козацькі човни, вони були дуже здивовані, і сказали, що нічого подібного ніколи не чули, хоч річку знають дуже добре. Наприклад, вони виказали готовність вказати місце, де під водою лежить танк. Це, за їх словами, було приблизно 30 км вниз за течією, але чий це був танк – наш чи німецький – вони не знали. Наприкінці я спитав шлях до бази, вони вказали, зазначивши, що мене віднесло досить далеко. Та це я і сам вже зрозумів.

Знов піднявся на беріг, знов пробирався через ліс, потім все ж таки знайшов стежку і вийшов до бази. Дмитро Гришко вже був тут, і мені залишалось лише відчищати свій гідрокостюм на пляжі. Попри всі мої очікування, Валерій Нефьодов залишився задоволений дайвом у Сіверському Донці. Він підняв чимало кременя – як природного так і обробленого людиною, були й інші знахідки, але стосовно XVIII століття й булавінського повстання – нічого.

Фото 4-6. Підводні знахідки: кремень та залізо.

Ми переночували на базі у Дроновці. Зранку Нефьодов, Кобалія і Денісенко занурювалися ще раз, але вище – щоб течія далеко не віднесла. Після їх виходу, ми оглянули наші „трофеї”, в том числі залізо часів Великої

Вітчизняної, і зібрали речі у авто. В той день була Свята Трійця, і наш господар затримався на церковній службі. Лише ближче до полудня ми виїхали на Криву Луку.

4. Біл біля Кривої Луки: початкова версія

Мальовничість Кривої Луки перевищує всі очікування. Величезні пагорби з міловими виходами, дика природа, чудовий краєвид на Голубі озера та у бік Св'ятогірського монастиря – все це різко контрастує з типовими для Донбасу індустріальними пейзажами. Священик Олександр розповів про свого знайомого, який об'їздив пів-світу, був і у Швейцарських Альпах, але такої краси не бачив. Особисто у мене не має підстав йому не вірити.

І ось десь тут, на цих пагорбах, триста років тому розгорталися драматичні події. Звернемося ще раз до звіту архіваріуса Івана Михайлова: *„А июля в 1 и во 2 числах они ж, воры, воровским своим собранием приходили под Тор и под Мояки я, поставя обоз свой под Тором, чинили воровской свой промысл и Торской посад выжгли. И он, лейб-гвардии маэор, видя такую их воровскую противность и непокорение, посылал бригадира Шидловского да полковников Мещерского, Кропотова, Гульца с драгунами и салдацкими полками, чтоб до разорения тех городов их, воров, не допустить. И они, воры Дранной с товарищи, непохотя ему, великому государю, быть в покорении, засели в осаде в урочище Кривой Луки у реки Донца и стали чинить с ево государевыми ратными людьми бой. И на том бою он, вор Дранной, и иные многие побиты и в Донце потопли, а потом и Бахмут выжгли до основания и взяли бахмуцкого атамана с товары[щи]”* [7].

Фото 7. Сіверський Донець біля Кривої Луки.

З документа бачимо, що після невдалої спроби взяти містечко Тор, спільний загін повстанців з числа донських та запорізьких козаків під головуванням Степана Драного прийняв бій біля Кривої Луки, але був розбитий. Під час огляду поля бою зі слів нашого екскурсоводу – о. Олександра у нас сформувалася наступна версія.

Першими на місце прибули царські війська, які встановили артилерійські батареї, очікуючи просування козаків саме цим шляхом. Інакше кажучи, бригадир Шидловський організував засідку, використовуючи рельєф місцевості та побудувавши редути. Повстанці проривалися на Дон - до К. Булавина. Йшли кінним порядком та по річці на стругах.

Фото 8. Огляд місця бою біля Кривої Луки

Проте, біля урочища вони потрапили під вогонь гармат Шидловського, які розстріляли судна і розсіяли кінноту. Єдине, що породжувало сумнів – це відстань між редутами та потенційною ціллю їх гармат – кіннотою, що, начебто просувалася урочищем на іншому березі Донця. Вочевидь, гладкоствольна артилерія XVIII століття була не настільки далекобійною. До того ж, висоти над рікою були в значній мірі пошкоджені подіями останньої війни – у ґрунті у величезній кількості спостерігаються залишки траншей, бліндажів, окопів, воронки від авіаційних бомб та артилерійських снарядів. Можливо, що те, що приймалося за редути XVIII століття, насправді було окопами 1943 року.

На особливу увагу заслуговують слова з документа: *„многие побиты и в Донце потопили”*, які можна тлумачити як потоплення козацьких судів. За цих умов досить ймовірно, що декілька козацьких стругів дійсно можуть знаходитися на дні і чекати на своїх першовідкривачів.

Священик Олександр повідомив також про знайдені місця захоронення загиблих у тому бою козаків, але це цікавило нас менше, ніж дно Сіверського Донця.

Фото 9. Сіверський Донець біля Кривої Луки

5. Знахідки

Задля його обстеження ми об'їхали через міст поле бою, зупинившись під горою, з якої годиною раніше оглядали місцевість. Пройшов дощ, й усі кольори набули соковитого контрасту. До річки ми доїхали ґрунтівою, ризикуючи зов'язнути. Швидко дістали спорядження, одяглися і полізли у воду.

У цьому місці Сіверський Донець суттєво відрізнявся від того, де ми пірнали перший раз. Про вчорашні пригоди нагадувала хіба що сильна течія. Твердий берег, більша глибина – до 5 метрів, відповідно, менша кількість водоростей і бурелому у воді робили дайв дещо приємнішим. Ніякого плану обстеження дна у нас не було, ми просто оглядали район „у вільному плаванні”, намагаючись, що б не сильно знесло течією. Видимість після дощу була метри три-чотири.

Дно піщане, у вирах – нагромадження каміння та черепашок мідій, зустрічається різноманітні артефакти сьогодення: автомобільні шини, металобрухт, скляні та пластикові пляшки. Особливу увагу ми приділяли деревині, але, принаймні, те, що оглядав я, не мало слідів обробки. Так само, як і у першому випадку, часто траплялися кременеві каміння. Декілька з них підіймаю з собою.

Намагаюся ходити зигзагом щоб оглянути як можна більшу площу. Декілька разів пересікаю всі річку, доходячи до протилежного берегу, але на середині русла кожного разу течія зриває з курсу, доводиться хапатися за гілки дерев, що лежать на дні. Поступово мене все ж таки зносить. Через півгодини підводних пошуків підіймаюсь на поверхню. Берег крутий, вісь у норах, заввишки більше метру. Для того, щоб вибратися на сушу, знов знаходжу повалене дерево. Без особливих пригод повертаюся до нашого табору.

Дмитро Гришко вже тут, демонструє піднятий кремій; Нефьодова ще не має, та він зазвичай так швидко не повертається. Чекаємо його ще десь півгодини. Він, як і ми, вийшов з лісу з балоном за спиною, ластам у руках та цілою торбиною знахідок. Розкладаємо їх на траві, розглядаємо та обговорюємо.

Фото 10-14. Підводні знахідки біля Кривої Луки

Головним чином, це – кремій. Уваги заслуговує чудовий нуклеус, декілька ножовидних пластин, скребки, величезні шматки необробленого каміння. Із кераміки – дно глечика бронзового віку, ймовірно за все, срубна банка, стінка корчаги, явно пізня. Такі зустрічалися в українських селах аж до початку ХХ століття. Фрагмент ярма – дерев'яної рами, що перетворювала крупну рогату худобу на тяглову силу. Конкретно артефактів ХVIII століття ми знов не знаходимо.

Повертаємося до Сіверська, обідаємо у о. Олександра, оглядаємо його колекцію, в черговий раз вибачаємося один перед одним за те, що не знайшли козацьких човнів та висловлюємо надію на подальший пошук. Зворотній шлях до Донецька і далі – до Запоріжжя займає декілька годин. Наша подорож закінчується глибоко вночі.

6. Бій біля Кривої Луки: уточнена версія

Майже нульовий результат розвідки завжди стимулює подальший пошук. Тому після повернення з Кривої Луки я знов звертаюся до документів, намагаючись реконструювати хоч би для себе хід подій та відповіді на головне питання: наскільки ймовірно знаходження у Сіверському Донці булавінських судів?

Ретельне ознайомлення з джерелами дозволяє висунути другу, уточнену версію бою на Кривий Луці.

Отже, у травні 1708 року „...Сенька Драной, и Серешка Беспалой, и Никитка Голой с воровским своим собранием против государевых полков стоят на заставе в великом собрании близъ Сухарева...

Да июня в разных числах к нему, лейб-гвардии маеору, писал бригадир Шидловской и из ыных разных мест, что вор Сенька Драной с воровским своим собранием хотят итить для разорения под Изюм и под иные города того Изюмского полку и что с ними запорожцы явно хвалятца итить на него, лейб-гвардии маеора, где он с обозом обретаецца. И идет он, вор Драной, с воровским своим собранием к речке Жеребцу, от Мояк 7 верст, и тамошние де жители от них, воров, в великом страховании” [7].

Похід Семена Драного на Сіверський Донець взагалі був чи не найрішучою та послідовною дією повстанців. Схоже, що С. Драний очолював радикальні кола козацької голоти. Донський козак із Старо-Айдарського містечка, він був обраний отаманом. Вже після придушення повстанців, під час слідства та допита полонених козаків чимало з них посилалися на Драного як на ініціатора – „луцого заводчика” повстання, який підбурював до бунту самого К. Булавіна.

Фото 15. Крива Лука

Якщо останній після взяття Черкаська ще мав надії домовитися з урядом, то С. Драний схильний був „йти до кінця”. Зокрема, є всі підстави вважати, що напад на Сумський полк 8 червня 1708 року та перемога над ним на річці Уразовій здійснювався без узгодження із Черкаськом. Лояльні уряду мояцькі козаки чули від повстанців Драного твердження, що „сумского де полковника разбивали они без ведома Булавина, для того де разбили, что он стал на их донском угодью...” [4, с. 275].

Отже, Семен Драний був для Петра навіть небезпечнішим ворогом, ніж Кондратій Булавін. Зухвалі дії загону Драного у Волуйському, Палатовському, Усердському повітах сприяли збільшенню його чисельності. Козаки йшли до Драного, оскільки бачили в ньому лідера, що уособлював надії зберегти козацькі привілеї збройним шляхом. Навіть частина донської старшини приєдналася до нього.

25 червня 1708 року Юрій Долгорукий отримав від Петра листа, в якому наказувалося „збирати сили для походу”. Князь зібрав командирську нараду, на якій оголосив царську волю йти в похід проти загону Драного.

Тим часом повстанці підійшли до Тора й оточили містечко. Семен Драний сподівався схилити мешканців містечка на свій бік, для чого розсилав „прелестные письма”. Можливо, якщо б урядові полки не були так близько, ці листи і подіяли б, а так населення Тора стояло міцно. Козаки обстрілювали містечко з гармат, декілька разів намагалися взяти його штурмом.

„А июля во 2-м числе писал бригадир Шидловской, что вор Сенька Драной с товарищи своими, с Серешкою Беспалым, с Тишкою Белогородцом, с Тараскою Бахмуцким и з запорожским атаманом с Тимошкою Кардиакою, с воровским своим собранием, с конницею и пехотою, с пятью тысячи донских казаков, да запорожцов полторы тысячи приступали к Тору. И по ево, лейб-гвардии маеора, князя Василья Володимировича, посланным письмам он, бригадир, з брегатою своею и с пехотным Гулицовым полком, пришол под Тор, взять того городка им, ворам, не дали. И был с ними бой, и они воры, зажегши посад, от Тору бежали и отошли от городка четыре мили к реке Северскому Донцу в урочище Кривой Луке близь реки Донца и лесу в самых местех крепких стали обозом” [7].

Як бачимо, місце для бою обирали не царські війська, а повстанці, що кардинально змінює першу версію картину бою. Вони не натрапили на засідку під час відступу, а свідомо готувалися до оборони: „близь реки... и лесу в самых местех крепких стали обозом”. В.І. Лебедев також пише, що „під час битви з царськими полками повстанці застосували улюблений козацький прийом. Вони вирішили зустріти полки на підступах до укріплених позицій. З цією метою попереду обозу були вишукувані кіннота, піхота і гармати. У разі відступу повстанці легко могли відступити від переслідування кінноти до лісу, поблизу якого і були зведені укріплення”.

Таким чином, отаман Драний зовсім не намагався „прориватися на Дон”. Він збирався зустріти сильнішого супротивника за всіма правилами козацького

військового мистецтва. Козацький ватажок призначав місце дислокації окремих підрозділів, артилерії у тому числі, враховуючи складний рельєф місцевості, наявність річки, болота та лісу, які утруднювали маневрування кінноти. Великий обоз повстанців був схований у лісі. На цей момент слід особливо звернути увагу, оскільки у цьому разі козаки – при наявності у них човнів – потурбувалися б і про їх безпеку. Готуючись до бою, вони, безперечно, не залишили б свої струги під загрозою захоплення чи обстрілу.

Бій на Кривій Луці розпочався 1 липня 1708 року о 15 годині (за іншими відомостями – о 21 годині), а закінчився о 2 годині ночі 2 липня. Ю. Долгорукий кинув на повстанців всі сили драгунських полків і три кінних полки Ф. Шидловського. В.І. Лебедев навіть наводить малоімовірні данні про участь у тому бою Преображенського гвардійського полку. Кавалерії вдалося відтіснити козацькі піхотні частини, що були висунуті вперед. Під час атаки загинув Семен Драний. Залишки донців засіли в укріпленнях, більшість з них врятувалося у темряві.

„И того ж июля 1-го числа по вышепомянутым, лейб-гвардии маеора, письмам он, брегадир, да полковник Кропотов и Мецкерской и Гулиц, случась с полками своими, с общаго совету и с согласия ходили за ними, ворами, и в том урочище был с ними бой три часа дни, а два часа ноци. И милостию божиею, а великого государя счастием на том бою [тех] воров многих побили и покололи и п[ро]водца их, Сеньку Драного, убили же и обоз их воровской розбили, а достальные воры, которые принуждены были, многие в Донце потопли. И побито их, воров, кроме тех, которые в болоте и в Донце потопли, с полторы тысячи человек, и взято у них воров: пушка, да два знамя, да четыре значка” [7].

Судячи по тривалості запеклого бою із досвідченими вояками, урядові полки також повинні були мати значні втрати. Але у архівних джерелах міститься щось несерйозне. Прикладом цього є дані, наведені Михайловим: „Под Донецким и под Решетовским на приступех от воров и бунтовщиков побито и ранено:

*Побито
Капитан 1
Порутчик 1
Драгун 9
Салдат 4
Померло 2
Итого 17 человек
Ранено
Маеор 1
Капитан 1
Порутчиков 2
Прапорищиков 2
Драгун 43
Салдат 8*

Итого 57 5 человек

Пропало безвестно 1 человек, бежал 1 человек” [7].

І хоч стосуються ці данні не бою біля Кривої Луці, а подальших подій, проте вони дають загальне уявлення про „якість” інформації.

Найважливішим наслідком Кривої Луки, як зазначалося вище, стала загибель Семена Драного – подія, яка стала початком кінця повстання.” *И в Черкасской Дранова сын прибежал с вестью, – читаємо у Доповіді В. Долгорукого царю 15 липня 1708 року, – Что отца его под Тором убили. И для того у них лучшая надежда пропала. Василий Фролов кой час услышал, что Дранова убили, то он и все при нем сказали: ежели в Черкасском то сведают о Драном, конечно де Булавина убьют, для тово что Булавин был дурак и вся надежда была на Драного; власно так все казаки сказывают” [4, с.298]. ”И верно... доношу, что и Булавина в Черкасском убили, початок сему делу Сеньки Драного погибель, – погоджується із своїм начальником бригадир Ф. Шидловський у листі О. Меншикову 13 серпня того ж 1708 року, – Скоро от сына Драного в Черкасском весть взяли, на другой день и Булавина убили, потому что тот вор Драной у него Булавина в замыслях его воровских первым человеком был” [4, с.318].*

Висновки

1. Підводна археологічна розвідка партії Інституту Підводних Досліджень на Сіверський Донець дозволила спростувати повідомлення місцевих мешканців про знахідку козацьких човнів початку XVIII століття, пов’язаних із подіями повстання Кондратія Булавина. Скоріше за все, за козацькі струги були помилково прийняті залишки дерев’яних човнів більш пізнього часу, дійсно виявлені В. Нефьодовим в означеному районі. Наявність фрагментів алюмінієвої обшивки дозволяє датувати їх XX століттям.

2. Огляд місця бою біля урочища Крива Лука разом із архівно-бібліографічним пошуком сприяли коригуванню поширених уявлень про хід бою загону отамана Драного із царськими військами. Повстанці аж ніяк не натрапили на засідку, а самі ретельно готували поле бою для зустрічі супротивника. Тому ймовірність затоплення під час сутички козацьких судів – звісно, за умов їх наявності у С. Драного – є мінімальною.

3. Констатуючи відсутність знахідок XVIII століття, слід водночас вказати на багатство дна Сіверського Донця на артефакти інших історичних періодів, а саме: кам’яного віку, епохи бронзи, середньовіччя тощо. Все це свідчить про величезні перспективи регулярних гідроархеологічних пошуків у цьому районі, який ще чекає на своїх дослідників.

Література

1. Панасенко А.В. Новые археологические находки в Подонцовье // Историчні і політологічні дослідження. – Донецьк: ДонНУ, 2007. – № 3/4 (33/34). – С.102-104.
2. Яворницький Д.И. История запорожских казаков. – К.: Наук. думка, 1991. - Т. 3. – 560 с.
3. Лебедев В. И. Булавинское восстание (1707-1708). – М., 1967.

4. Королев С. Восстание Булавина: конфликт колонизаций? // http://sergeikorolev.sitecity.ru/ltext_1102204325.phtml.
5. Вихрова Т.В. Некоторые аспекты булавинского восстания // Первые областные краеведческие чтения. 28 мая 1997 года. Луганская областная научная библиотека им. М.Горького. // http://www.library.lg.ua/rus/izdaniya_materiali.php
6. Булавинское восстание (1707-1708 гг). – М.: Изд-во Всесоюзного общества политкаторжан и ссыльно-поселенцев, 1935.
7. Иван Михайлов. О Низовом Донском походе. Сводка боевых реляций и переписки карательной армии князя В.В.Долгорукого. 1722 г. // ЦГАДА, ф. Госархив, IX, Кабинет Петра I, отд. I, кн. № 18, ч. II, лл. 1-21.
8. Записка князя В.В.Долгорукого о действиях карательной армии. 19 сентября 1724 г. // ЦГАДА, ф. Госархив, IX, Кабинет Петра I, отд. I, кн. № 18, т. I, лл. 53-54 (по новой нумерации 54-55).
9. Широкопад А.Б. Правда Кондрата и завет Игната: Трехвековой «юбилей» первого в отечественной истории рассказывания // http://nvo.ng.ru/notes/2008-08-01/16_kondrat.html

Додонов Р.А. Бой возле урочища Кривая Лука и гидроархеологическая разведка в Северском Донце.

Статья посвящена исторической реконструкции одного из эпизодов казацкого восстания Кондратия Булавина в 1707-1709 году, а именно – боя возле урочища Кривая Лука, где погиб атаман Степан Драный. Описываются результаты подводной разведки на Северском Донце в поисках затонувших казацких лодок.

Ключевые слова: Северский Донец, Кривая Лука, донские казаки, казацкие лодки, Петр I, Кондратий Булавин, Степан Драный.

Dodonov R.A. The fight near Criva Luka and the gidroarhaeological investigation on the Siversky Donets.

The article is devoted to the historical reconstruction of one of the episodes of cossack revolt under the command of Kondrat Bulavin in 1707-1709, namely “the fight near Criva Luca”, where the ataman Stepan Draniy perished. The results of the wrecked cossack boats and gidroarheological investigation in the Severskiy Donets river are described in the article.

Keywords: Severskiy Donets, Criva Luca, Don cossacks, cossack boats, Peter I, Kondratiy Bulavin, Stepan Draniy.